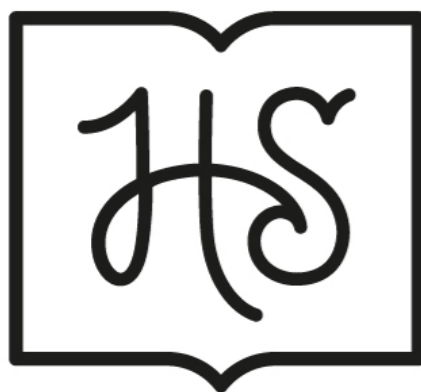

HISTORIA SCHOLASTICA

2/2015

Ročník / Volume 1

Praha / Prague 2015

Historia scholastica

Č. / No. 2/2015

Roč. / Vol. 1

Redakční rada / Editorial Board

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: doc. PhDr. Tomáš Kasper, Ph.D. (Technická univerzita v Liberci)

Zástupce vedoucího redaktora / Deputy Editor: PhDr. Markéta Pánková (Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského v Praze)

Prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)

Prof. PhDr. Karel Rýdl, CSc. (Univerzita Pardubice)

Doc. PhDr. Růžena Váňová, CSc. (Filosofická fakulta University Karlovy v Praze)

Doc. Mgr. Jaroslav Šebek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze a Akademie věd ČR)

PhDr. Dana Kasperová, Ph.D. (Technická univerzita v Liberci)

Mgr. Magdaléna Šustová (Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského v Praze)

Mezinárodní redakční rada / International Editorial Board

Prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc., dr.h.c. (Univerzita Karlova v Praze)

Prof. Dr. Jürgen Oelkers (Emeritus Professor Universität Zürich)

Prof. Dr. András Németh (Eötvös Loránd Tudományegyetem Budapest)

Prof. Dr. Simonetta Polenghi, Ph.D. (Università Cattolica del Sacro Cuore Milano)

Prof. Dr. Andreas Hoffmann-Ocon (Pädagogische Hochschule Zürich)

Prof. Dr. Edvard Protner (Univerza v Mariboru)

Prof. Dr. Eva Matthes (Universität Augsburg)

Prof. Dr. Dr.h.c. Ehrenhard Skiera (Univ. Prof. a.D. Europa-Universität Flensburg)

Prof. PhDr. Blanka Kudláčová, Ph.D. (Trnavská univerzita v Trnavě)

Prof. Dr. Gerald Grimm (Universität Klagenfurt)

Prof. Andreas Fritsch (Deutsche Comenius Gesellschaft)

Dr. Marta Brunelli, Ph.D. (University of Macerata)

Výkonná redaktorka / Executive Editor: Mgr. Ing. Petra Holovková (Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského v Praze)

Vydavatel / Publisher:

Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského

Valdštejnská 20, 118 00 Praha 1, www.npmk.cz

IČ 61387169

ISSN 2336-680X

Časopis Historia scholastica vychází 2x ročně.

Toto číslo vyšlo 31. prosince 2015.

Obsah

ÚVODNÍK Tomáš KASPER Markéta PÁNKOVÁ	1
Co zmůže pedagogika, aneb krize lidskosti jako výzva pro edukaci Zdeněk HELUS	4
Teaching History During War Time – Preparation of history teachers at the University of Latvia during World War II Aija ABENS	11
A System Outside the System: Czech Salesians and their Clandestine Summer Camps in the 1970s and 1980s Dominik DVOŘÁK, Jan VYHNÁLEK	25
Tvorba Juraja Čečetku a ideológia Slovenského štátu v rokoch 1939 - 1945 Blanka KUDLÁČOVÁ, Lucia VALKOVIČOVÁ	38
Česká reformace a proměny kultury mezi husitstvím a Bílou horou Jaroslav PÁNEK	52
Výchova v období totalit a muzejní podsírky Národního pedagogického muzea a knihovny J. A. Komenského Markéta PÁNKOVÁ	67
Sen o všemohoucnosti: sebeklam socialistické pedagogiky v Polsku Dariusz STEPKOWSKI	83
Příběh jilemnického gymnázia Růžena VÁŇOVÁ	92

VARIA:	102
Historie již téměř zapomenutá: Jak tým doktora Karla Rašky zabránil rozšíření epidemie skvrnitého tyfu z Terezína	
Karel RAŠKA, Jr.	

VARIA:	110
Jak vzniká poezie – a trochu historie	
Pavel KOHN	

REPORT:	115
Educational reforms as topic of the history of education.	
<i>Conference of the section of historical educational research of the German Educational Research Association (GERA) in Vienna, September 17-19, 2015</i>	
Wilfried GÖTTLICHER	

REPORT:	117
The International Symposium “School Memories / La memoria escolar” (Seville, 22–23 September 2015)	
Branko ŠUSTAR	

RECENZE:	121
Kudláčová Blanka (ed.). <i>Pedagogické myslenie a školstvo na Slovensku v medzivojnovom období</i> . Trnava: TYPI UNIVERSITATIS TYRNAVIENSIS a VEDA 2014, 157 s.	
Kudláčová Blanka (ed.). <i>Pedagogické myslenie a školstvo na Slovensku v rokoch 1939-1945</i> . Trnava: TYPI UNIVERSITATIS TYRNAVIENSIS a VEDA 2015, 178 s.	
Tomáš KASPER	

Česká reformace a proměny kultury mezi husitstvím a Bílou horou

Jaroslav PÁNEK

ARTICLE INFO

Article history:

Received 1 July 2015
Accepted 10 September
2015

Available online
31 December 2015

Keywords:

Czech Lands, Europe;
Reformation; Culture;
Political, religious and
cultural pluralism.

J. Pánek

Historický ústav AV ČR •
Prosecká 809/76 • 190 00
Praha 9 • Česká
republika •
panek@hiu.cas.cz

ABSTRACT

The Czech Reformation and Metamorphoses of the Culture between Hussite Revolution and the Battle of White Mountain

Two centuries of history of the Czech Lands, which took place between Hussite Revolution (1419-1434) and the battle of White Mountain (1620), represent a significant deviation from the seemingly linear development from the “religious” Middle Ages to the “secularized” modern period. Bohemia and Moravia became the first countries on the continent in which the possibility of returning to primal Christianity was verified by revolution. Society in the Czech Lands achieved a pluralistic view of religion, which was understood to be God’s gift to the individual human being, and therefore a gift independent of any secular or ecclesiastical authority. This principle had far-reaching consequences for the separation of religion from secular power, for education to freedom of conscience, and therefore also for the culture of interpersonal relationships. The striving for a personal understanding of the essence of faith led to the individual study of the Bible, which required the general expansion of literacy and contributed to the democratization of basic education. Although this fact did not directly influence the rise of elite education, in a socio-cultural sense this development opened the door to the future. The same applies to its relationship with visual art. A temporary explosion of the iconoclastic revolutionary wave was followed by a new formulation of the relationship with art – no longer as with sacred objects worthy of worship, but as with media and aesthetic objects. The majority current of cultural thinking in the Czech Lands achieved plurality in the form of faith and personal conviction, and it learned to live in this plurality and to respect it. With their pluralistic approach to culture, the Czech Lands overtook the rest of Europe, but they did not have enough strength to defend their approach during the clash of radical confessional currents which fought in Central Europe during the Thirty Years’ War. Nevertheless, their activity opened the gate to modern culture for the entire Euro-American civilization.

Každý velký sociální a politický převrat v dějinách je svou povahou kontroverzní, což se nutně odráží v jeho pozdějším historiografickém a tím spíše politickém hodnocení. O husitství

a jeho důsledcích platí toto konstatování už bezmála šest staletí. Zatímco náboženské aspekty první (české) reformace byly po staletí posuzovány v závislosti na konfesijní orientaci hodnotitelů, posouzení kulturního dopadu české reformace je složitější. Protireformační kruhy, barokní historiografie a později také novodobé katolické dějepisectví zaujímaly k této stránce českých dějin odmítavé stanovisko, naproti tomu reformační historiografie, osvícenství a později liberální myšlení směřovaly spíše k vyzvedání kladů husitství a k zastírání jeho stinných stránek. Situace se zkomplikovala ve 20. století, kdy se jednostranná interpretace husitství – založená na představě o „třídním boji“ ve středověku – stala jedním ze zásadních historických argumentů komunistické ideologie v Československu. Následná reakce po roce 1989 směřovala k naprosto opačnému extrému, totiž k novému odmítnutí husitství a jeho reformačních následků jakožto rozvratného, pro českou a evropskou kulturu jednoznačně negativního jevu. (Wünsch 2012, s. 265-277; Havelka 1995, 2001, 2006)

Nová vlna antihusitské propagandy na přelomu 20. a 21. století se odehrávala převážně v rovině žurnalistiky a laciné publicistiky, ale měla značný dopad na veřejné mínění v českých zemích. Zčásti vědomě, zčásti bezděčně se vracela k starým argumentům o anarchické a destruktivní povaze husitství, o jeho protiněmeckém nacionalistickém zaměření, o ikonoklasmu a hromadném ničení kulturních hodnot, tedy k tvrzením, jež se objevila v prohabsburské konzervativní historiografii 19. století či v německém šovinismu nacistického ražení.¹ Pouze vytrvalým úsilím vědecky pojaté historiografie (a to jak české, tak i německé, britské a americké) se podařilo do veřejného diskursu znovu vrátit věcný pohled na husitství a jeho kulturní projevy. Rozhodně to není pohled nekritický, ale takový, který se snaží o interpretaci české kultury 15., 16. a počátku 17. století v širších historických souvislostech a v mezinárodním srovnávacím kontextu.²

Klíčovou otázkou pro hodnocení husitské a reformační kultury se stal vztah k architektuře, sochařství a malířství, neboť škody na výtvarných památkách, k nimž došlo v 15. století, byly nejnázne prokazatelné. Této dlouhodobě zanedbávané problematice se v poslední době intenzivně věnují čeští historici umění a od někdejších jednoduchých odsudků dospívají ke komplexnějšímu vysvětlení. Dnes je naprosto zřejmé, že tuto otázku nelze zodpovídat na základě ztrát výtvarného umění, k nimž došlo v letech husitských válek (1419-1434). Nejen proto, že v době křížových tažení proti Čechům se na ničení podílely obě bojující strany (tedy i katoličtí nepřátelé husitů), ale také proto, že z husitské strany se to dělo soustavně pouze v krátkém období vyhocené náboženské horlivosti, jež byla vznícena upálením dvou nejvýznamnějších kazatelů a mučedníků Jana Husa a Jeronýma Pražského a potom

¹K tomuto problému jsem se vyslovil ve stati *Současné reinterpretace českých dějin*, Spory o dějiny. Sborník kritických textů 3, 2000, s. 13-23, 185-186.

²Zásadní význam pro novou interpretaci husitství má životní dílo vynikajícího medievisty Františka Šmahela, zejména jeho syntetická díla: *Husitská revoluce*, I-IV, Praha 1993 (2. vydání: Praha 1995-1996); *Idea národa v husitských Čechách*, Praha 2000; *Husitské Čechy. Struktury, procesy, ideje*, Praha 2001; *Die Hussitische Revolution*, I-III, Hannover 2002. Velmi cenná je rovněž syntéza, kterou napsal o generaci mladší Petr Čornej, *Velké dějiny země Koruny české*, V (1402-1437), Praha – Litomyšl 2000; VI (1437-1526), Praha – Litomyšl 2007 (spoluautorka: Milena Bartlová). Nejnovější souhrnné dílo: Pavlína Cermanová – Robert Novotný – Pavel Soukup (eds.), *Husitské století*, Praha 2014.

podporována střetem s mocenskými nástroji katolické církve.³ Důležitější však byly ideové podněty, jež utvářely vztah k tomu, co v moderní době pokládáme za díla výtvarného umění. Ještě na konci středověku u uměleckých děl nebyla primární jejich estetická hodnota, nýbrž komunikační poslání, tedy výpověď o zobrazeném tématu, srozumitelná i pro negramotnou většinu společnosti. Didaktické působení jakéhokoli vyobrazení (nástěnné či deskové malby, sochy, výšivky atd.) přerůstalo do každodenního života a odráželo vztah jednotlivce k Bohu i k uspořádání společnosti. Ve světské rovině se stávalo nástrojem moci a reprezentace společenských elit, v náboženské rovině pak odrazem vztahu mezi pozemskou a posvátnou sférou. Složitá symbolika skrytá v jednotlivých vyobrazeních, zvláště však v obrazech Ježíše Krista, Panny Marie a světců, kladla nesnadné otázky po povaze a významu artefaktu nesoucího tyto symboly. Zásadní problém spočíval v tom, zda se uctívání obrazů (prostřednictvím těchto artefaktů) vztahuje k samotnému Kristu a jeho posvátným následovníkům, či zda jde o modloslužebnictví, o uctívání pouhých produktů lidských rukou. Ačkoli v západním křesťanství nehrála posvátnost obrazů tak velkou úlohu jako v pravoslaví, i zde jim laici prokazovali podobnou úctu jako na nich zobrazeným posvátným osobám. Česká reformace tento přístup zásadně odmítla a proti němu postavila úctu k eucharistickým symbolům chleba a vína jakožto jediným hmatatelným předmětům, které zaručují přítomnost Krista v obci věřících.⁴

Při takto striktním pojetí se obrazy staly modlami, které bylo třeba z chrámů odstranit a zničit je, což se skutečně dělo v první fázi husitské revoluce, nikoli již později. Zároveň však došlo k principiálnímu přehodnocení povahy výtvarného umění, k *desakralizaci* obrazů, což znamenalo zdůraznění jejich autonomní didaktické a mediální hodnoty, která byla pro českou reformaci naprosto přijatelná a v období před prosazením knihtisku dokonce nezbytná. Proto v následujícím vývoji, zejména po roce 1434, zaujali husité tolerantní vztah k soudobé kultuře a nevyhýbali se zobrazování, naopak je přenesli i na připomínání vlastních světců Husa a Jeronýma. (Royt 2006, s. 341-354) Avšak vývoj reformační praxe nebyl ani potom přímočarý, neboť raná Jednota bratrská ve druhé polovině 15. století a kalvinisté na přelomu 16. a 17. století dočasně obnovili sklon k ikonofobii. (Šroněk 2010) Podstatné ovšem bylo to, že přes krátkodobé excesy to byly husitství a česká reformace, které otevřely cestu k pochopení svébytného poslání obrazu jakožto nositele vizualizované informace a zároveň lidského nástroje ke zkrášlení chrámového či soukromého prostoru. Tuto cestu dovršila druhá (luterská) reformace, ale husitství sehrálo důležitou iniciační úlohu v modernizaci nazírání na kulturu, přičemž určilo výtvarnému umění zřetelnou roli mimo sféru posvátna. (Bartlová 2010, s. 70)

³Nová díla o dvou zakladatelských osobnostech a mučednících husitství: František Šmahel *Život a dílo Jeronýma Pražského. Zpráva o výzkumu*, Praha 2010; týž, *Jan Hus. Život a dílo*, Praha 2013; Pavel Soukup, *Jan Hus. Život a smrt kazatele*, Praha 2015.

⁴Zde přijímám interpretaci, kterou ve svých studiích zdůvodnila historička umění Milena Bartlová, *Obraz jako náboženský problém*, in: Kateřina Horníčková – Michal Šroněk (eds.), *Umění české reformace (1380-1620)*, Praha 2010, s. 41-46; táž, *Husitské obrazoborectví*, tamtéž, s. 63-70. Viz též Horníčková Kateřina, *Konfesionalita díla*, in: Kateřina Horníčková – Michal Šroněk (eds.), *In puncto religionis. Konfesní dimenze předbělohorské kultury Čech a Moravy*, Praha 2013, s. 9-20.

Při velmi nízké úrovni gramotnosti v pozdně středověké Evropě (pro Čechy je odhadována na zhruba 10%) (Macek 2002; Čornej, Bartlová 2007) bylo nutné respektovat převážně *vizuální vnímání* náboženských a kulturních podnětů většinou obyvatelstva. Do této situace vstoupilo husitské a reformační úsilí o nápravu společnosti, které bylo založeno na snaze o správnou interpretaci Bible a o převedení jejích zásad do současného života. Takový přístup k pramenům víry ovšem nemohl spoléhat pouze na zprostředkování biblické zvěsti duchovními, ale kladl důraz také na přímý kontakt věřícího se slovem Božím. Důraz na promyšlení Bible zdůraznil potřebu, aby věřící člověk dokázal samostatně číst, tedy aby dosáhl alespoň základního stupně gramotnosti.

To však byla pouze jedna překážka. Druhou, ještě větší bariéru představoval jazyk oficiální církve, tedy latina, kterou ovládala pouze vzdělanější část duchovenstva a hrstka laiků. Znamenalo to povýšit češtinu na bohoslužebný jazyk, v němž se stala dostupnou nejen Bible, ale také její výklady, veřejné diskuse o náboženských otázkách, chrámový zpěv a formulace programových zásad husitství. Počínaje druhým desetiletím 15. století lze dokonce sledovat vydávání vzdělávacích spisů a zjednodušení českého pravopisu jako součást cílevědomého programu, jímž byla pro reformní myšlenky získávána široká veřejnost. Ani to samozřejmě neznamenalo, že by došlo k okamžitému zvýšení vzdělanosti nižších vrstev městského a venkovského lidu, který z větší části zůstal závislý na výkladech kněží nebo laických kazatelů. Zásadně se však změnil vztah ke vzdělání a jeho hodnotě, a to – po antiintelektuálních excesech chiliastického počátku revoluce ve 20. letech 15. století – v jednoznačně pozitivním smyslu. Hranice mezi „vysokou“ (literární) a „lidovou“ (orálně vizuální) kulturou, příznačná pro středověkou společnost, byla tímto přístupem částečně prolamována.⁵

Působily však i vnější politické a sociokulturní tlaky. Češi byli z hlediska katolíků jako kacíři odloučeni od ostatního křesťanstva, ale oni sami se cítili jako vyvolený národ, který jediný pochopil podstatu Božího zákona. České prostředí, jemuž se nepodařilo získat pro vlastní reformační ideály jiné země, se nejen kvůli negaci zvnějšku, ale i z vlastního přesvědčení uzavíralo do sebe. Nic na tom nezměnily snahy některých českých politiků, zejména Jiřího z Poděbrad, o překonání této zahleděnosti do vlastních problémů. (Čornej, s. 663-664) Propojení pocitu vyloučenosti a zároveň nenaplněného mesianismu mělo vážné důsledky. Husitství a na něj navazující reformační proudy se svým soustředěním na Bibli a důrazem na verbální projev vzdálily staršímu pojetí kultury. Omezily zájem o obory a témata, které se z hlediska nápravy církve a společnosti jevily jako zbytečné či podřadné (mj. přírodovědné obory, renesanční bádání o antice a zvláště zábavná literatura), a soustředily se na formulaci vztahu člověka k Bohu a na vyjádření představ o žádoucím uspořádání lidské společnosti; vhodným nástrojem k tomu se staly náboženské a politické traktáty, kázání, manifesty, kroniky a anály, ale i písňová tvorba. Obrovský rozmach zaznamenala píseň, a to duchovní i válečná (včetně husitského chorálu *Ktož jsou Boží bojovníci*) a vokální polyfonie. Z žánrového hlediska to znamenalo jisté ochuzení a byla to daň za specifický vývoj Čech

⁵Zásadní studie k této tematice publikoval František Šmahel, *Mezi středověkem a renesancí*, Praha 2002; stručně shrnutí P. Čornej – M. Bartlová, *Velké dějiny země Koruny české VI*, s. 278-283.

a Moravy v 15. a 16. století jakožto dvou zemí „heretiků“, od nichž se katolická Evropa až do Lutherova vystoupení distancovala.⁶

„Česká odchylka“ od vývoje evropské kultury nebyla však ani zcela důsledná, ani trvalá. Především proto, že se touto cestou nevydalo veškeré obyvatelstvo Čech a Moravy; katolíci a etničtí Němci v pohraničí i v některých městech si udrželi těsnější vazbu na kulturní vývoj v německých a rakouských zemích. Také samotní utrakvisté nezaujímalí k otázkám kultury shodné stanovisko – zatímco radikální reformační proudy byly vůči podnětům evropské renesance zdrženlivé, umírnění kališníci je stále výrazněji akceptovali. Navíc docházelo k substituci chybějících sfér kulturního života nově vznikajícími projevy, které přinášely do společnosti neobvyklá, ale v některých případech překvapivě účinná řešení. Ostatně „blokádou heretiků“ nebyla nikdy plně účinná, postupem času slábla a už na přelomu 15. a 16. století se musela česká společnost vyrovnávat s intenzivním pronikáním konkurenčních vlivů ze zahraničí.

Podstatným rysem českého vývoje se však stala *pluralita náboženství* (zajištěná řadou právních aktů od Kompaktát 1436 a Kutnohorského náboženského míru 1485 až po Majestát na náboženskou svobodu 1609). Tato – v celém západním křesťanstvu unikátní – situace umožňovala rovněž pluralitní vývoj kultury. V pohusitských Čechách, ačkoli formálně izolovaných, vzniklo výjimečné prostředí, v němž se mohly rozvíjet spolu s rozdílnými konfesemi také paralelní formy kulturního sebevyjádření. Zvláště výrazně se to projevilo v přístupu k obecné vzdělanosti. Pražská univerzita v husitské době ztratila svůj mezinárodní věhlas a stala se první univerzitou s dosahem omezeným na vlastní zemi a s utrakvistickým zaměřením. Vysoké ambice však tato univerzita promítla do svérázné organizace středních škol na českém a moravském území. Sama již nevychovovala kleriky, ale především středoškolské učitele a městské úředníky, což spolu s patronátem nad těmito školami vedlo k zajištění vysoké úrovně středního (tzv. partikulárního) školství a k rozšíření vzdělanosti v laickém prostředí. Partikulární školy byly schopny vybavit své žáky takovými znalostmi latiny a reálií, že mohli bez obtíží pokračovat ve studiu na zahraničních univerzitách. Vytvořil se tak komplementární systém, v němž se cesty za vysokoškolským vzděláním do zahraničí (*peregrinatio academica*) uplatňovalo přesto, že z něho byla pražská univerzita vyřazena. (Kavka, Petrůň, Svatoš 1995; Kavka, Petrůň 2001; Šmahel, Truc 1963; Kaminsky 1972; Rejchrt 1973; Šmahel 1982; Pešek, Šaman 1983; Pešek, Svatoš 1989; Svatoš 1995)

Pluralitní prostředí Čech a Moravy zároveň poskytlo možnost rozvinout paralelní školství různých konfesí – především utrakvistické, bratrské a katolické (ve druhé polovině 16. století zvláště jezuitské). Přes všechny ideové rozpory nebyly konfesijní hranice neprostupné, naopak do didakticky úspěšných jezuitských škol vstupovali také nekatolíci, ač bylo snahou

⁶Stručný, ale jasným podáním stále vynikající syntetický nástin podal František Šmahel, *Ideologie, kultura a umění husitského období*, in: Přehled dějin Československa, I/1, Praha 1980, s. 499-508; podrobná dokumentace v dílech: Jan Jakubec, *Dějiny literatury české*, I, Praha 1929; Josef Hrabák (ed.), *Dějiny české literatury*, I, Praha 1959, s. 187-379; Jan Kouba, *Od husitství do Bílé hory*, in: Hudba v českých dějinách od středověku do nové doby, Praha 1983, s. 79-141; Petr Daněk, *Historické tisky vokální polyfonie, rané monodie, hudební teorie a instrumentální hudby v českých zemích do roku 1630. Se soupisem tisků z let 1488-1628 uložených v Čechách*, Praha 2015.

jejich učitelů přimět je ke konverzi. Škola a školní divadlo se v 16. století – hlavně úsilím obrozené katolické církve – stávaly dějištěm zápasu o „duše“ křesťanů a o získání vlivu na veřejné mínění. Tuto tendenci podporovala nábožensky laděná publicistika a zvláště kontroverzní teologie, rozvíjející tvrdé polemiky zejména mezi jezuitskými a bratrskými duchovními. (blíže Kubišta 2006, s. 389-408) Soupeření v názorově členěné společnosti mělo rysy blízké moderní době a konkurenčním tlakem podněcovalo k velkým výkonům. Jedním z nich se stalo vydání nového, důkladně komentovaného překladu biblických textů (Bible kralická, 1579-1594), vrcholného výsledku badatelské činnosti Jednoty bratrské.⁷

Podobně tomu bylo s rozšiřováním spektra literární tvorby. Pluralitní uspořádání společnosti umožňovalo, aby vedle převažující náboženské literatury vznikaly výtvořky, které jí byly vzdáleny obsahem i formou. Příkladem je dílo Hynka z Poděbrad (1452-1492), syna husitského krále Jiřího, který proslul jako renesanční autor milostných básní a moralizujících próz, inspirovaných italskými vzory v čele s Boccacciem. (Pelán 1999) Prostřednictvím vzdělanců, kteří i v době relativní izolace Čech získávali zkušenosti na zahraničních univerzitách, se podařilo navázat kontakty se zahraničními humanisty, zapojit se do jejich přátelských svazků a do mezinárodní intelektuální korespondence. Ačkoli kosmopolitně orientovaní humanisté neopomíjeli ani otázky teologie, jejich zájem se upřel především na studium práva a jazyků, což i na katolické straně posilovalo sklon k laicizaci vzdělávání. *Kosmopolitní (latinský) humanismus*, který pronikal do českého prostředí od poloviny 15. století, byl nesen představou o výlučnosti aristokratů ducha a v některých případech (např. v díle Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic či Jana Dubravia) dosahoval i evropského ohlasu. (Petráň 1985, 1990; Hlobil – Petřů 1999; Martínek 2014)

V plodné soutěži s ním se rozvinul *český národní humanismus*, který se vyznačoval tradicionalismem a byl sociálně vázán na měšťanské kruhy. (Petráň 1990, s. 400-415) Usiloval o zprostředkování vyšší vzdělanosti lidem čtoucím v národním jazyce a tím prohluboval tendenci k demokratizaci vzdělání. Národnímu humanismu sloužila v 15. a 16. století řada významných literátů z oboru dějepisectví, práva, lingvistiky, kosmografie a cestopisu, nevyskytl se však žádný geniální básník či dramatik, který by se dostal – ve srovnání s jinými slovanskými literaturami – na úroveň tehdejší renesanční poezie polské či chorvatské. I proto je česká humanistická tvorba pohusitského období podceňována, ačkoli její receptivní schopnost byla mimořádná – projevila se mj. v překladech a adaptacích italské renesanční literatury či děl Erasma Rotterdamského – ostatně jeho slavný satirický spis *Chvála bláznivosti* (originál z roku 1509) vyšel v prvním zahraničním překladu právě do češtiny roku 1513. (Svatoš, Svatoš 1985)

V kulturním vývoji nešlo ani zdaleka jen o polemiky a vzájemnou negaci, ale také o hledání modu vivendi. Kališníci už po skončení revoluční formy husitství (1434) pochopili, že nejsou schopni vnutit svou představu církve a společnosti celému křesťanstvu ani všem obyvatelům země České koruny, ale také mnozí katolíci poznali, že husitskou herezi nelze potlačit násilím.

⁷*Dějiny Univerzity Karlovy*, I (13457/48–1622), Praha 1995, s. 219-226, 247-268; F. Kavka – J. Petráň (eds.). *A History of Charles University*, I. s. 217-234; Vladimír Kyas, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha 1997, s. 175-209.

Toto poznání je vedlo ke snaze formulovat představu o „obecném dobrém“ (*bonum commune*) na principech přesahujících liturgické a dogmatické spory duchovenstva obou stran. Prolnula se tu praktická „tolerance z nezbytnosti“ s podněty renesančního racionalismu, jak ukázal *Dialogus* Jana z Rabštejna (1469), humanistického vzdělance a diplomata, nadřazujícího zájem vlasti nad spory náboženských stran. (Ryba 1946; Šmahel 1963; Opelík 2000) Rodilo se „nadkonfesijní křesťanství“, jehož aristokratičtí nositelé nadřazovali zájmy lidského společenství nad náboženské rozpory. (Válka 1994, 1995, 1996) Tento směr myšlení měl z hlediska domácího vývoje značnou perspektivu, neboť byl podporován nejprozíravějšími aristokraty z řad utrakvistů i katolíků, avšak narážel na odpor v okolních zemích, ale také v habsburské dynastii, která od roku 1526 vládla i v Českém království. Předbíhal totiž obecný vývoj Evropy, která vstoupila do reformačního procesu se stoletým zpožděním za Čechami a přes dílčí tendence k vzájemné snášenlivosti (v Polsku, Sedmíhradsku či Nizozemí) dosud neměla dostatečné zkušenosti s uplatňováním náboženské tolerance v praxi. (Eberhard 1986, 1991 2012, 2014)

Přes trvalé napětí a občasná konflikty mezi konfesijními proudy, jež se vyvinuly v Čechách v 15. století a potom i v okolní Evropě v 16. století, se dařilo až do počátku třicetileté války udržovat koexistenci v pluralitním prostředí, které bylo kulturně produktivní. Pozoruhodným výsledkem bylo poměrně rychlé překonání vývojové diskontinuity. Neboť husitská revoluce a následná proměna společenské a politické struktury českého státu zcela změnila centra kulturního dění. Oproti lucemburské době poklesla úloha královského dvora, dočasně zaniklo pražské arcibiskupství a až na výjimky sotva přeživaly další církevní instituce, zejména kláštery a kapituly. Naproti tomu vzrostla iniciativa posílených stavů – šlechty a královských měst. Důsledkem byla větší decentralizace a odlišné pojetí kulturní reprezentace politické moci. Zatímco rozdíly v přístupu katolíků a utrakvistů byly nepatrné, hospodářské a politické soupeření aristokracie s městským patriciátem se v architektuře a výtvarném umění odrazilo velmi zřetelně. Jeho plodem jsou reprezentační stavby pozdně gotických hradů a poté renesančních zámků, stejně jako radnic, výstavných chrámů a městských paláců. (Homolka 1985, 1989)

Opožděný nástup renesance ve výtvarném umění byl jedním z hlavních deficitů, které lze pokládat za negativní důsledek husitství a následné izolovanosti českých zemí. První podněty renesance byly zprostředkovány především přes Uhry po roce 1490, kdy česká větev rodu Jagellonců dosedla v Budíně na uherský trůn a navázala na kulturní dědictví Matyáše Korvína. Jednotlivé architektonické prvky se uplatňovaly od konce 15. století, avšak definitivně se tento styl prosadil až po nástupu Habsburků, kdy se české země plně otevřely Evropě. Skvostný královský letohrádek Belvédér v Praze (1535-1563) (Bažant 2006) předznamenal vlnu přestaveb středověkých sídel a budování renesančních zámků po polovině 16. století, kdy mohutný impuls znamenala velká výprava českých šlechticů do Itálie. (Pánek 1990, 2012) Hlavními tvůrci renesančních staveb byli italští mistři, kteří sice nevynikali originalitou, ale dobře znali principy italské renesance, a kteří pro výzdobu staveb hledali vzory v německých grafických předlohách. Byli rovněž neformálními učiteli, na něž navazovali domácí stavitelé. Na přechodu od pozdní gotiky k renesanci a později

k manýrismu vznikla některá díla evropského významu (Vladislavský sál na Pražském hradě, chrám sv. Barbory v Kutné Hoře, letohrádky Belvedér a Hvězda v Praze, zámky v Českém Krumlově, Jindřichově Hradci, Litomyšli a další). Celkově se prosadila recepce zahraničních vzorů, nikoli vyzařování domácích uměleckých center, jak tomu bylo v době lucemburské. Renesance se uplatnila nejen v italské, ale i v severské (nizozemské a saské) variantě. Zdomácnění renesančního slohu se projevilo v jeho adaptaci na domácí podmínky a v rozvinutí specifické dekorativnosti – v tzv. české renesanci. Jelikož šlo o proměnu celého životního stylu šlechty a měšťanstva (včetně komfortu, pohodlného života a hygieny, ale i estetického citění), přijetí renesance nezůstalo vázáno na katolické kruhy, ale sloh byl ve stejné míře akceptován i utrakvisty a členy Jednoty bratrské, dokonce i při stavbě bratrských kostelů. (Šamánková 1961; Białostocki 1967; Janáček 1968, 1982; Preiss 1986; Vorel 2005; *Dějiny českého výtvarného umění*, II/1, 1989)

Totéž platilo o humanismu a šíření renesančních poznatků o světě, zejména při rozšiřování geografického horizontu z Evropy na Asii, Afriku a zvláště na Nový svět. Osmanská expanze jako nebezpečí šířící se do střední Evropy z Blízkého východu a Amerika jako otevřený prostor netušených příležitostí se staly hlavními tématy poznávání raně novověkého světa. (Šimeček 1965, 1977; Göllner 1978; Kašpar 1983) Nárůst počtu gramotných lidí umožnil využít knihtisku v „první informační revoluci“ evropských dějin. Na rozdíl od dřívějšího šíření informací a výchovného působení prostřednictvím ústního sdělení a formou rukopisu knihtisk přinášel stoupencům všech konfesí dříve nepředstavitelné možnosti sdělování informací všeho druhu, ale také utváření a standardizaci společných představ, norem a postojů. (Míka 1980)

Také recepce manýrismu jako popření renesanční harmonie byla příznačná jak pro katolické, tak i pro evangelické prostředí. Katolický Habsburk, císař a český král Rudolf II. na jedné straně, a nejproslulejší český velmož té doby, evangelík Petr Vok z Rožmberka, na straně druhé se lišili v mnoha ohledech, nikoli však v kulturní orientaci – oba si osvojili synkritickou metodu myšlení (hledající paralely ve strukturách mikrosvěta a makrosvěta) a představu o magickém univerzu, jehož materializovanou podobu realizovali ve svých vědeckých a uměleckých sbírkách. (Evans 1973; Pánek 2010) Bylo zjevné, že obecné kulturní proudy suverénně překračovaly konfesijní hranice a že kultura husitské a pohusitské doby – přes všechny krátkodobé otřesy – naprosto neznamenala vybočení z obecné linie evropské civilizace.

Kulturní produktivitu českého prostředí výrazně posílila stálá přítomnost panovnického dvora, k níž došlo po bezmála stoleté přestávce v letech 1583-1612. Dvůr Rudolfa II. měl v čele inspirativní osobnost zvědavého mecenáše, který se obklopil umělci a učiteli italského, nizozemského a německého, ale také anglického a polského původu a spolu s nimi vytvořil v Praze na tři desetiletí přední centrum manýristické kultury. (Janáček 1982; Vorel 2005) Odstranil tím jeden z dlouhodobých deficitů ve vývoji sochařství a malířství, ale zajistil také sběratelství a produkci drobné plastiky i fyzikálních přístrojů na nejvyšší světové úrovni. Rozmach astronomie v součinnosti příchozích a domácích učenců (Tycho Brahe, Johannes Kepler, Tadeáš Hájek), ale také vzestup botaniky, montánních a dalších oborů ukázal, že

v českém prostředí existovaly intelektuální předpoklady pro excelentní rozvoj přírodních věd, ale že zde dlouhodobě chybělo silné organizační centrum při panovnickém dvoře. Naproti tomu Praha v roli císařova sídla projevila schopnost absorbovat zahraniční umělce a učence, stejně jako obchodníky a finančníky, které přitáhl panovnický dvůr, a stala se velkým kosmopolitním centrem. Tendence ke kulturnímu vzestupu Prahy, tehdy největšího střeoevropského velkoměsta, zastavila ovšem nepříznivá změna habsburské politiky v roce 1611 a definitivně je podvrátila pustošivá třicetiletá válka.⁸

Pozoruhodným rysem plurality byl vývoj nejdynamičtější a kulturně nejproduktivnější složky české společnosti. Jednota bratrská, která od svého vzniku až do roku 1609 stála mimo zákon, prošla od počátečního období radikálního antiintelektualismu přes realističtější pohled na kulturu až do období skvělých výkonů v jazykovědě, historiografii, překladatelství a biblických studiích. Ačkoli Jednota významně přispěla k vývoji vzdělanosti v českých zemích, její čelný představitel – Jan Amos Komenský – se stal na počátku 17. století tvrdým kritikem nedostatečnosti českého a moravského školství i dosažené úrovně vědeckého poznání, a z této kritiky současné úrovně odvodil svůj velkolepý projekt všeobecné nápravy věcí lidských. (Řičan 1957, 1961; Popelová 1958; Blekstad 1969; Kumpera 1992; Polišínský 1996; Dieterich 2003; Prázný, Schifferová 2009)

Souhrnně lze říci, že dvě staletí českých dějin, jež uběhla mezi husitstvím a Bílou horou, představují výrazné vybočení ze zdánlivě lineárního vývoje od „religiózního“ středověku k „sekularizovanému“ novověku. Čechy a Morava se staly prvními zeměmi kontinentu, v nichž byla revolučním způsobem ověřována možnost návratu k prvotnímu křesťanství. Avšak nezávisle na původních záměrech se společnost v českých zemích ve skutečnosti dopracovala k pluralitnímu pohledu na náboženství, které bylo pochopeno jako Boží dar individuální lidské bytosti a tudíž dar nezávislý na jakékoli světské či církevní autoritě. Tato zásada měla dalekosáhlé důsledky pro *oddělení náboženství od světské moci*, pro výchovu ke *svobodě svědomí* a tím i pro kulturu mezilidských vztahů.

Snaha o osobní porozumění podstatě víry vedla k individuálnímu studiu Bible, což nutně vyžadovalo obecné *rozšíření gramotnosti*, a to mimo výlučné prostředí církve a bez omezení na nejbohatší vrstvy šlechty a měšťanstva. Husitství tak ještě před zavedením knihtisku přispělo k *demokratizaci* základního vzdělání a k participaci na plodech vzdělanosti i v nejpočetnější vrstvě poddaných. Ačkoli tato skutečnost neměla přímý vliv na vzestup elitní vzdělanosti, v sociokulturním smyslu tento vývoj otvíral dveře do budoucnosti. Totéž platí také o vztahu k výtvarnému umění. Po přechodném výbuchu ikonoklastické revoluční vlny došlo k *nové formulaci vztahu k umění* – nikoli již jako k sakrálním předmětům hodným uctívání, nýbrž jako k médiím a estetickým předmětům, sloužícím k oslavě Boha a k prezentaci člověka.

Většinový proud kulturního myšlení v českých zemích se dopracoval k *pluralitě* forem víry a osobního přesvědčení, naučil se v této pluralitě žít a respektovat ji. Proto se mohla vedle sebe rozvíjet kultura kališnická i katolická, bratrská a luteránská, dokonce i kultura

⁸Prag um 1600. Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II., Freren 1988; Die Kunst am Hofe Rudolfs II., Prag 1988; Fučíková 1997; Hausenblasová, Šroněk 1997; Vorel 2005, s. 341-394.

radikálních reformačních proudů, jakými byli novokřtění na jižní Moravě. Nebylo to soužití bez problémů a občasných konfliktů, ale vytvářelo návyk na koexistenci v rozmanitosti jakožto na normální stav věcí. Zatímco umírněným reformačním proudům tento stav vyhovoval, extrémní směry se ho snažily narušit a zničit. Z jedné strany to bylo potridentské katolictví, z druhé strany radikální kalvinismus, který ještě v roce 1619 vrátil do Čech už dávno potlačenou ikonofobii. (Kramář 1998) Vnitřní vývoj v českých zemích vykazoval od druhé třetiny 15. století až do počátku 17. století tendence k převládnutí umírněné většiny; naproti tomu evropský vývoj po tridentském koncilu a nástupu radikálního politického kalvinismu směřoval ve druhé polovině 16. století ke konfrontaci. Jelikož české země byly v této době nejen kulturně, ale i politicky integrovány do Evropy, nemohly se tomuto konfliktu vyhnout.

České země svým otevřeným pluralitním přístupem ke kultuře předstihly ostatní Evropu, ale neměly dost sil k tomu, aby svůj přístup uhájily ve střetu radikálních konfesijních proudů, které se ve střední Evropě střetly za třicetileté války. Ačkoli nositelé plurality v ozbrojeném zápase podlehli, zaslouží si alespoň spravedlivé hodnocení. Nebyli a nemohli to být cílevědomí tvůrci demokratické kultury, neboť stavovsky hierarchizovaná společnost moderní pojetí demokracie neznala. Byli to však lidé, kteří nacházeli neortodoxní přístupy ke kultuře jakožto k vyjádření rozmanitosti forem života, stejně jako k tvůrčí svobodě i k nejistotě vyhlídek, jež postrádají jednoznačné dogmatické předurčení. Třebaže byli roku 1620 poraženi, svou činností pootevřeli bránu k moderní kultuře pro celou euroamerickou civilizaci.

Literatura

BARTLOVÁ, M. Obraz jako náboženský problém. In HORNÍČKOVÁ, K. – ŠRONĚK, M. (eds.). *Umění české reformace*. Praha, 2010, s. 41-46.

BARTLOVÁ, M. Husitské obrazoborectví. In HORNÍČKOVÁ, K. – ŠRONĚK, M. (eds.). *Umění české reformace*. Praha, 2010, s. 63-70.

BAŽANT, J. *Pražský Belvédér a severská renesance*. Praha 2006.

BIAŁOSTOCKI, J. *The Art of the Renaissance in Eastern Europe. Hungary – Bohemia – Poland*. Oxford 1967.

BLEKASTAD, M. *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal*. Oslo – Prag 1969.

CERMANOVÁ, P. – NOVOTNÝ, R. – SOUKUP, P. (eds.). *Husitské století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014. ISBN 978-80-7422-277-1.

ČORNEJ, P. *Velké dějiny země Koruny české V (1402-1437)*. Praha: Paseka, 2010. ISBN: 978-80-7432-007-1.

ČORNEJ, P. – BARTLOVÁ, M. *Velké dějiny země Koruny české VI (1437-1526)*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2007. ISBN: 80-7185-296-1.

- DANĚK, P. *Historické tisky vokální polyfonie, rané monodie, hudební teorie a instrumentální hudby v českých zemích do roku 1630. Se soupisem tisků z let 1488-1628 uložených v Čechách*. Praha: Koniasch Latin Press, 2015. ISBN 978-80-87773-13-0.
- DIETERICH, V. J. *Johann Amos Comenius. Ein Mann der Sehnsucht 1592-1670. Theologische, pädagogische und politische Aspekte seines Lebens und Werkes*. Stuttgart: Calwer, 2003. ISBN 3-7668-3825-3.
- EBERHARD, W. *Entstehungsbedingungen für öffentliche Toleranz am Beispiel des Kuttenberger Religionsfriedens von 1485*. *Communio viatorum* 29, 1986, s. 129-154.
- EBERHARD, W. *The Political System and the Intellectual Traditions of the Bohemian Ständestaat from the Thirteenth to the Sixteenth Century*. In EVANS, R. J. W. – THOMAS, T. V. (eds.). *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. London: Macmillan, 1991, s. 23-47. ISBN 0-333-48568-8.
- EBERHARD, W. *Das Problem der Toleranz und die Entwicklung der hussitisch-katholischen Koexistenz im 15. Jahrhundert*. In MACHILEK, F. (ed.). *Die Hussitische Revolution*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 2012, s. 93-105. ISBN 978-3-412-20891-2.
- EBERHARD, W. *Konfessionelle Pluralität als grenzübergreifende Herausforderung in der Frühneuzeit*. In HEIMANN, H. D. – NEITMANN, K. – TRESP, U. (eds.). *Die Nieder- und Oberlausitz – Konturen einer Integrationslandschaft*. Berlin: Lukas, 2014, s. 19-37. ISBN 978-3-86732-160-0.
- FUČÍKOVÁ, E. et alii (eds.). *Prag um 1600. Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II*. Freren 1988.
- FUČÍKOVÁ, E. *Die Kunst am Hofe Rudolfs II*. Praha: Aventinum, 1991. ISBN 978-8085277760.
- FUČÍKOVÁ, E. et alii (eds.). *Rudolf II and Prague. The Court and the City*. London, New York: Thames and Hudson, 1997, ISBN 0-500-23737-9.
- GÖLLNER, C. *Turcica. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert, III*. București – Baden-Baden 1978.
- EVANS, R. J. W. *Rudolf II and His World*. Oxford: Oxford University Press, 1973. ISBN 0-19-822516-4.
- HAUSENBLASOVÁ, J. – ŠRONĚK, M. *Urbs aurea. Das Rudolfinische Prag*. Prag: Gallery, 1997. ISBN 80-86010-03-1.
- HAVELKA, M. *Spor o smysl českých dějin 1895-1938*. Praha: Torst, 1. sv., 1995. ISBN 80-85639-41-6.
- HAVELKA, M. *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny české otázky 1895-1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. ISBN 80-7106-424-6.
- HAVELKA, M. *Spor o smysl českých dějin II, 1938-1989. Posuny a akcenty české otázky*. Praha: Torst, 2. sv., 2006. ISBN 80-7215-292-0.
- HLOBIL, I. – PETRŮ, E. *Humanism and the Early Renaissance in Moravia*. Olomouc: Votobia, 1999. ISBN 80-7198-398-5.
- HOMOLKA, J. et alii. *Pozdně gotické umění v Čechách (1471-1526)*. Praha: Odeon, 1985.

- HORNÍČKOVÁ, K. Konfesionalita díla. In HORNÍČKOVÁ, K. – ŠRONĚK, M. (eds.). *In puncto religionis. Konfesní dimenze předbělohorské kultury Čech a Moravy*. Praha: Artefactum, 2013, s. 9-20. ISBN 978-80-86890-57-9.
- HRABÁK, J. *Dějiny české literatury*. Praha: ČSAV, 1959.
- JAKUBEC, J. (ed.). *Dějiny literatury české*. Praha: Nakladatelství Jana Laichtera, 1929.
- JANÁČEK, J. *České dějiny. Doba předbělohorská 1526-1547, I/1*. Praha: Academia, 1968.
- JANÁČEK, J. Druhé období české renesance. In *Přehled dějin Československa I/2*. Praha: Academia, 1982, s. 70-81.
- KAMINSKY, H. The University of Prague in the Hussite Revolution. The Role of Masters. In BALDWIN, J. W. – GOLDWAITE, R. A. (eds.). *Universities in Politics*. Baltimore – London 1972.
- KAŠPAR, O. *Nový svět v české a evropské literatuře 16.–19. století*. Praha: Univerzita Karlova, 1983.
- KAVKA, F. – PETRÁŇ, J. – SVATOŠ, M. (eds.). *Dějiny Univerzity Karlovy, I (1345/48–1622)*. Praha: Univerzita Karlova, 1995, ISBN 80-7066-968-3.
- KAVKA, F. – PETRÁŇ, J. (eds.). *A History of Charles University, I*. Praha: Karolinum, 2001. ISBN 80-246-0021-8.
- Kol. autorů. *Dějiny českého výtvarného umění, II/1*. Praha 1989.
- KOUBA, J. Od husitství do Bílé hory. In Kol. autorů. *Hudba v českých dějinách od středověku do nové doby*. Praha: Editio Supraphon, 1983, s. 79-141.
- KRAMÁŘ, V. Zpustošení chrámu sv. Víta v roce 1619. In ŠRONĚK, M. (ed.). *Gloria et Miseria 1618-1648*. Praha: Gallery, 1989. ISBN 80-86010-08-02.
- KUBIŠTA, A. *Konfesijní polemika – málo využívaný pramen k dějinám konfesionalizace*. Opera historica 11. 2006, s. 389-408.
- KUMPERA, J. *Jan Amos Komenský. Poutník na rozhraní věků*. Ostrava: Amosium servis, Praha: Svoboda, 1992. ISBN 80-85498-03-0.
- KYAS, V. *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Nakladatelství Vyšehrad, 1997, s. 175-209. ISBN 80-7021-105-9.
- MACEK, J. *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526), III-IV*. Praha: Academia, 2002. ISBN 80-200-0976-0.
- MARTÍNEK, J. *Martiniana. Studie o latinském humanismu v českých zemích*. Praha: Academia, 2014. ISBN 978-80-200-2380-3.
- MÍKA, A. Školství, knihtisk, všeobecná vzdělanost. In *Přehled dějin Československa, I/1*. Praha 1980, s. 546-547.
- OPELÍK, J. (red.). *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce, 3/II*. Praha: Academia, 2000. ISBN 80-200-0708-3.
- PÁNEK, J. The expedition of the Czech noblemen to Italy within period 1551-1552 (A contribution to history of international relations in the field of culture, politics and finances). *Historica. Les sciences historiques en Tchécoslovaquie* 30. 1990, s. 29-95.
- PÁNEK, J. *Petr Vok z Rožmberka. Život renesančního kavalíra*. Praha: Vyšehrad, 2010. ISBN 978-80-7429-008-4.

- PÁNEK, J. Současné reinterpretace českých dějin. Spory o dějiny. *Sborník kritických textů 3*. Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2000, s. 13-23, 185-186. ISBN: 80-902659-9.
- PÁNEK, J. *Boemia e Italia nella metà del XVI secolo. Il viaggio della nobiltà boema a Genova nel 1551 e l'assimilazione della cultura italiana in Boemia*. Roma – Praga 2012 (Biblioteca dell'Istituto Storico Ceco di Roma, 1).
- PELÁN, J. *La „Raccolta Neuberghiana“ e Hynek z Poděbrad*, In GRACIOTTI, S. (ed.). *Italia e Boemia nella cornice del Rinascimento europeo*. Firenze: Olschki, 1999. ISBN 88-222-4725-6.
- PEŠEK, J. – ŠAMAN, D. Studenti z Čech na zahraničních universitách v předbělohorském čtvrtstoletí. *Ústecký sborník historický*. 1983, s. 173-218.
- PEŠEK, J. – SVATOŠ, M. Die sozialen Folgen der akademischen Peregrination in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace Historyczne* 88. 1989, s. 51-54.
- PETRÁŇ, J. Stavovské království a jeho kultura v Čechách (1471-1526). In HOMOLKA, J. et alii. *Pozdně gotické umění v Čechách (1471-1526)*. Praha: Odeon, 1985, s. 13-72.
- PETRÁŇ, J. *Stavovský stát, společnost a kultura 1437-1526 – Kulturní poměry*. In PETRÁŇ, J. et alii. *Dějiny Československa do roku 1648*. Praha: SPN, 1990, s. 400-415. ISBN 80-04-21068-6.
- PRÁZNÝ, A. – SCHIFFEROVÁ, V. (eds.). *Pojetí světa v díle Jana Amose Komenského*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2009. ISBN 978-80-7395-221-1.
- PREISS, P. *Italští umělci v Praze (Renesance, manýrismus, baroko)*. Praha: Panorama, 1986.
- POLIŠENSKÝ, J. *Komenský. Muž labyrintů a naděje*. Praha: Academia, 1996. ISBN 80-200-0580-3.
- POPELOVÁ, J. *Jana Amose Komenského cesta k všenápravě*. Praha: SPN, 1998.
- REJCHRT, L. Bratrští studenti na reformovaných akademiích před Bílou horou. *Acta Universitatis Carolinae Pragensis – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*. 13, 1973, s. 43-82.
- ROYT, J. *Hussitische Bildpropaganda*. In EBERHARD, W. – MACHILERK, F. (eds.). *Kirchliche Reformimpulse des 14./15. Jahrhunderts in Ostmitteleuropa*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 2006. ISBN 3-412-26105-X.
- RYBA, B. (ed.). *Jan z Rabštejna. Dialogus*. Praha: Orbis, 1946.
- ŘÍČAN, R. *Dějiny Jednoty bratrské*. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1957.
- ŘÍČAN, R. *Die Böhmischen Brüder. Ihr Ursprung und ihre Geschichte*. Berlin: Union Verlag, 1961.
- SOUKUP, P. *Jan Hus. Život a smrt kazatele*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2015. ISBN 9788074223747.
- SVATOŠ, M. – SVATOŠ, M. *Živá tvář Erasma Rotterdamského*. Praha: Vyšehrad, 1985.
- SVATOŠ, M. *Akademická peregrinace a cesty za vzděláním*. In BOBKOVÁ, L. – NEUDERTOVÁ, M. (eds.). *Cesty a cestování v životě společnosti*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 1995. ISBN 80-7044-136-4.

- ŠAMÁNKOVÁ, E. *Architektura české renesance*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1961.
- ŠIMEČEK, Z. L'Amérique au 16e siècle à la lumière des nouvelles du service de renseignements de la famille de Rožmberk. *Historica. Les sciences historiques en Tchécoslovaquie* 11, 1965, s. 53-93.
- ŠIMEČEK, Z. Osmanská expanze v českém zpravodajství 16. a počátku 17. století. In *Osmanská moc ve střední a jihovýchodní Evropě, II*. Praha: ČSAV, 1977, s. 310-373.
- ŠMAHEL, F. *Humanismus v době poděbradské*. Praha: ČSAV, 1963.
- ŠMAHEL, F. Ideologie, kultura a umění husitského období. In *Přehled dějin Československa I/1*. Praha: Academia, 1980, s. 499-508.
- ŠMAHEL, F. Regionální původ, profesionální uplatnění a sociální mobilita graduovaných studentů pražské univerzity v letech 1433-1622. In *Zprávy Archivu Univerzity Karlovy* 4. 1982, s. 3-28.
- ŠMAHEL, F. *Husitská revoluce. I-IV*. Praha: Historický ústav AV ČR, 1993. ISBN 80-85268-24-8.
- ŠMAHEL, F. *Idea národa v husitských Čechách*. Praha: Argo, 2000. ISBN 80-7203-261-5.
- ŠMAHEL, F. *Husitské Čechy. Struktury, procesy, ideje*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. ISBN 80-7106-468-8.
- ŠMAHEL, F. *Mezi středověkem a renesancí*. Praha: Argo, 2002. ISBN 80-7203-426-X.
- ŠMAHEL, F. *Die Hussitische Revolution. I-III*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 2002. ISBN 3-7752-5443-9.
- ŠMAHEL, F. *Život a dílo Jeronýma Pražského. - Zpráva o výzkumu*. Praha: Argo, 2010. ISBN 978-80-257-0269-7.
- ŠMAHEL, F. *Jan Hus. Život a dílo*. Praha: Argo, 2013. ISBN 978-80-257-0875-0.
- ŠMAHEL, F. – TRUC, M. Studie k dějinám University Karlovy v letech 1433-1622. *Acta Universitatis Carolinae Pragensis – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*. 4/2, 1963, s. 3-59.
- ŠRONĚK, M. „Neučiníš sobě rytiny...“ Jednota bratrská a výtvarná kultura. In HORNÍČKOVÁ, K. – ŠRONĚK, M. (eds.). *Umění české reformace*. Praha: Academia, 2010. ISBN 978-80-200-1879-3.
- VÁLKA, J. Komenský a nadkonfesijní křesťanství. In *Studia Comeniana et historica*. XXIV/51, 1994, s. 124-130.
- VÁLKA, J. Politika a nadkonfesijní křesťanství Viléma a Jana z Pernštejna. In VOREL, P. (ed.). *Pernštejnové v českých dějinách*. Pardubice: Východočeské muzeum, 1995.
- VÁLKA, J. Die „Politiques“. Konfessionelle Orientierung und politische Landesinteressen in Böhmen und Mähren (bis 1630). In BAHLCKE, J. et alii (edd.). *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übertationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.-18. Jahrhundert*. Leipzig: Universitätsverlag, 1996, s. 229-241. ISBN 3-931922-23-5.
- VOREL, P. *Velké dějiny zemí Koruny české VII (1526-1619)*. Praha. Paseka, 2005. ISBN 80-7185-648-7.

WÜNSCH, T. Der Hussitismus als Deutungsparadigma der tschechischen Geschichte. Palacký, Pekař und der “Sinn der tschechischen Geschichte“. In MACHILEK, F. (ed.). *Die Hussitische Revolution*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2012, s. 265-277. ISBN 978-3-412-20891-2.